

# Fides en financiën. Leningen in de correspondentie van M. Tullius Cicero

door

K. VERBOVEN\*

Onze kennis van het financieringsstelsel van de Late Republiek is in veel opzichten schatplichtig aan het werk van M. Tullius Cicero, waarin het corpus van de ca. 930 brieven een bijzondere plaats inneemt. Naast opmerkingen, toespelingen en analyses van economische vraagstukken, zijn er in dit omvangrijke oeuvre meer dan 100 krediettransacties geregistreerd. Hoewel deze transacties reeds eerder verzameld werden, laat een nauwkeurige en systematische analyse van hun context op zich wachten. De aandacht ging tot hiertoe veelal uit naar de technieken, juridische en boekhoudkundige, of de objectieven (politieke en prestigieuze), zelden naar de prosopografie of de gedragsmotieven van de betrokkenen. De rol van 'familiares', 'necessarii', protégés, 'cognati' en vrijgelatenen, werd natuurlijk opgemerkt, maar behalve voor het politieke aspect werden de implicaties van deze vaststelling genegeerd of geminimaliseerd. Lange tijd bleven de meeste onderzoekers vasthouden aan het beeld van Heichelheim, Frank, Rostovtzeff en Früchtl, volgens wie financiering een zaak was van professioneel gestructureerde commerciële organisaties van 'argentarii' en 'faeneratores'<sup>1</sup>. De laatste 20 jaar kwam het onderzoek naar het Romeinse financieringsstelsel echter in een stroomversnelling. De mythe van het goed georganiseerde, moderne en machtige bankwezen werd door J. Andraeu en A. Bürge ontkracht. Het werk van Andraeu maakte een onderscheid naar de 'conditions d'activité' van de financiers en 'manieurs d'argent'. Beroepsbankiers waren slechts actief op een lokaal en lager niveau, vooral in samenhang met openbare verkopen ('*auktionen*'). Velen waren vrijgelatenen die al dan niet in een afhankelijke positie stonden t.o.v. hun 'patroni'. Zij hadden weinig gemeen met de 'financiers d'aristocratie' of met de 'intermédiaires de crédit', notabelen die hun eigen vermogen of dat van hun 'necessarii' uitleenden tegen interest. '*Faeneratio*' was

\* Aspirant Navorser bij het NFWO.

1. FRÜCHTL A. (1912) *Die Geldgeschäfte bei Cicero*. Erlangen. FRANK T.C. e.a. (1933-1940) *Economic Survey of Ancient Rome*. 5 vol. Baltimore. ROSTOVITZ M. (1941) *Social and Economic History of the Hellenistic World*. 3 vol. Oxford. HEICHELHEIM F.M. (1958-1964) *An Ancient Economic History*, 2 vol. Leiden.

een activiteit die door iedereen, van hoog tot laag beoefend kon worden; de 'faenerator' onderscheidde zich slechts quantitatief van de gelegenheidscrediteur. Noch het juridisch, noch het boekhoudkundig instrumentarium was voorzien om een ontwikkeld bankwezen mogelijk te maken. In de plaats daarvan schetste Bürge een stelsel dat steunde op 'Nah- und Treuverhältnisse'. Ook J. Andreau heeft gewezen op de rol van persoonlijke solidariteitsrelaties in het financieringsstelsel<sup>2</sup>.

Het kenmerk bij uitstek van een marktgericht financieringsstelsel is de *vrije beschikbaarheid van kredieten*. Leningen worden verstrekt tegen een markttrente en gesteund door, bij voorkeur, materiële garanties van terugbetaling. Obligaties of schuldvorderingen kunnen gekocht en verkocht worden door en aan om het even wie. Een uitgewerkt contractueel stelsel en een sterke institutionalisering d.m.v. 'bankinstellingen' ondersteunen deze bij uitstek onpersoonlijke constructie. Wanneer we daarentegen de geregistreerde transacties in Cicero's Brieven overlopen valt op dat een aanzienlijk aantal plaats heeft tegen de achtergrond van diverse fides-relaties.

Hoezeer leningen een integraal deel waren van het politieke leven van de Late Republiek is bekend. Matthias Gelzer plaatste ze in de context van 'Nah- und Treuverhältnisse'. Frederiksen onderzocht ze als strategische middelen in de strijd om de macht. Schatzman belichtte het belang ervan voor het vermogen van de senatoren. Zij komen natuurlijk meermaals voor in de Correspondentie; Cicero was Caesar 800.000 HS schuldig in 51, Faberius, Caesars 'scriba', was Cicero een grote som schuldig in 45, Antonius Hybrida gaf Cicero 1.500.000 HS, P. Sulla 2.000.000, enz.<sup>3</sup>

Het belang van 'amicitiae', 'clientelae' en 'cognationes' als financieringsbronnen was echter verre van typisch voor de politieke sfeer; alleen financiële solidariteit binnen deze relatievormen was een da-

2. BÜRGE A. (1986) Fiktion und Wirklichkeit. Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens, ZRG civ, pp. 465-558; ANDREAU J. (1978) Financiers de l'aristocratie à la fin de la République, FRÉZOULS E. (ed.) *Le dernier siècle de la république romaine et l'époque augustéenne*. Strasbourg, pp. 47-62.; ID. (1983) A propos de la vie financière à Pouzzoles; Cluvius et Vestorius, *Les 'Bourgeoisies' municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.* (Act. Coll. Intern. CNRS, Naples, déc. 1981). Naples, pp. 9-20; ID. (1985) Modernité économique et statut des manieurs d'argent. *Mefra* xcvi, pp. 373-410.; ID. (1987) *La vie financière dans le monde romain: Les métiers de manieurs d'argent*. Rome (= EFAR 265); ID. (1990) Activité financière et liens de parenté en Italie romaine, ANDREAU J. & BRUHNS H. (text. réun. et prés.), *Parenté et stratégies familiales dans l'antiquité romaine*. (Act. table ronde 2-4 oct. 1986, Paris, Maison Sciences de l'homme), Rome, pp. 501-526. (= EFRA 129); cf. ook RAUH N. (1986) Cicero's business friendships: economics and politics in the late Roman Republic, *Aevum* lx, 1, pp. 3-30.

3. GELZER M. (1960 = 1912) *Die Nobilität der römischen Republik*, Kleine Schriften. I Wiesbaden pp. 17-135.; FREDERIKSEN M.W. (1966) Caesar, Cicero and the Problem of Debt, *JRS* lvi, pp. 128-141; SHATZMAN I. (1975) *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Brussel, p. 79sq., 135 sq. (= Latomus 42).

gelijks gegeven in de Romeinse samenleving, en als zodanig vinden we het voortdurend terug in Cicero's brieven.

Tussen Cicero, zijn broer Quintus en Atticus is deze financiële solidariteit frequent en intens. Van 61 tot 58 is Quintus gouverneur van Asia; Cicero is 'procurator' over geheel zijn patrimonium. Hij ontvangt voor rekening van Quintus diens provinciale toelage in 59, betaalt er Quintus' schuldeisers mee, maar maakt ook zelf vrij gebruik van het geld. Tijdens zijn ballingschap wordt hij financieel gesteund door Atticus en Quintus. Het vermogen van de beide Cicerones kwam zwaar gehavend uit de strijd met Clodius; na Cicero's terugkeer helpt Atticus hen beiden. In 49 is Quintus aan Atticus 20.000 HS schuldig. Atticus' vermogen staat opnieuw ter beschikking van Cicero en zijn familie tijdens de burgeroorlog. Maar in 45 weigert hij de jonge Quintus een lening om diens intrede in het priestercollege van de Luperci te vieren. In hetzelfde jaar geeft Cicero zijn broer opnieuw een belangrijke lening<sup>4</sup>.

De driehoek Cicero - Quintus - Atticus is verre van uitzonderlijk. Een overzicht van de talrijke niet-politieke leningen in de Correspondentie laat telkens hetzelfde beeld zien; kredieten worden bij voorkeur gevraagd en gegeven aan personen die in een rechtstreekse of onrechtstreekse solidariteitsrelatie tot elkaar staan, hetzij een familiale, hetzij een patronale of een 'amicale' relatie.

*Egnatius Rufus*, een 'familiaris', is Quintus in 49 geld schuldig, maar helpt hem financieel uit de nood in 45. Een *Egnatius Sidicinus*, misschien een verwant, is Cicero geld schuldig in 51. De *Aufidius* die Cicero geld schuldig is in 46 is wellicht zijn 'familiaris' *Sex. Aufidius*, of een verwant van deze. De *Tullii Montani* staan in een cliënt-relatie met de *Tullii Cicerones*. Wanneer blijkt dat L. Montanus als borgsteller gevorderd wordt komt Cicero financieel tussen. Minstens twee boeken brieven waren in de Oudheid bewaard tussen Cicero en *Q. Axius*, die getuigden van hun 'familiaritas'; om de 'domus palatina' te kopen overweegt Cicero geld te lenen (waarschijnlijk tegen interest) van Axius; later leent Cicero op verzoek van Axius 12.000 HS aan diens zoon. De *Atei Capito*nes werden gepatroneerd door Cicero, C. Ateius Capito zou hem financieel gesteund hebben tijdens zijn ballingschap of tijdens de burgeroorlog. De *Curtii Postumi* en de *Rabirii* waren eveneens oude 'necessarii'. C. Rabirius Postumus zou Cicero financieel gesteund hebben tijdens zijn ballingschap. Ook een vrijgelatene van deze, C. Curtius Mithres, in Ephese, was nauw met Cicero verbonden; zijn 'res' en 'fides' stonden steeds ter beschikking.

4. Att. II.6.2; 16.4; Q. fr. I.3.7; Corn. Nep. Att. 4.4; Att. III.20.2; Att. IV.1.3; 2.7; 3.6; Q. fr. II.2.1; 5 (= 4.3-7).1; Att. VII.18.4; X.11.2; 15.4; Att. XI.2.2,4; 4; 7.6; 9.3; 13.4; Att. XII.5.1; Att. XIII.47.4; XV.20.44.

*Cn. Sallustius*, een protégé, leende Cicero geld in 48. *Caerellia*, een 'necessaria', leende hem geld na zijn gratieverlening door Caesar. *Paconius Lepta*, een 'familiarissimus', is hem geld schuldig in 49. *Valerius Messala* koopt het huis van Autronius in 61 '*amicorum facultatibus*' (Att. I.13.6)<sup>5</sup>.

Leningen tussen personen die niet in één solidariteitsverband staan, zijn soms het gevolg van een gemeenschappelijke relatie met een derde. Zo zien we *C. Vestorius*, een vertrouweling van Atticus, in 54 geld lenen aan Cicero. Een zekere *Funisulanus* is Cicero geld schuldig in 49; Atticus lijkt zijn 'procurator' te zijn geweest. De *Oppii van Velia* zijn 'contubernales' van Atticus; in 49 is Terentia hen geld schuldig en probeert Cicero reisgeld van hen los te krijgen. *M' Curius*, een 'negotiator' te Patras, is een cliënt van Atticus, en onderhoudt Cicero's zieke vrijgelatene Tiro<sup>6</sup>.

Het belang van bemiddeling door gemeenschappelijke vrienden blijkt tevens uit de bijzondere karakteristieken van de Romeinse borgstelling, waarbij de borgsteller vaak een vriend of een kennis is van de crediteur, die de debiteur bij deze introduceert. Zo is het opvallend dat Cicero borg stond voor Q. Cornificius op een moment dat hij met deze nog geen contacten onderhield. Libo's schuld aan Cicero wordt gegarandeerd door Cicero's 'familiares' Egnatius Rufus en Sulpicius Rufus. De rol van contactpersonen als borgstellers zal straks verder worden behandeld<sup>7</sup>.

Financiële verplichtingen worden ook expliciet als gedragsmotieven voorgesteld. In tijden van nood kan Cicero Atticus' vermogen als het zijne beschouwen: '*(tuas facultates) ego nostras esse iudico*' (Att. IV.1.3). Wanneer hij in ballingschap vertrekt schrijft hij aan Terentia: '*sin erunt in officio amici pecunia non deerit*' (Fam. XIV.1.5). In verband met een lening aan de zoon van zijn vriend Axius, die hij slechts tegen zijn zin toestond, schrijft Cicero: '*possemne aliter?*' (Att. X.15.4). En wanneer hij Tullius Montanus ter hulp komt, lezen we: '*pertinet ad nostrum officium*' (Att. XII.52.1).

Het spreekt vanzelf dat deze materiële solidariteit niet steeds oprecht was. Vele 'amicitiae' (zeker de politieke) hadden een zuiver

5. Egnatius Rufus Att. VII.18.4; X.15.4; XIV.13.5 (RE V. 1999-2000); Aufidius Fam. XVI.19 (RE II.2289; SCHATZMAN o.c. pp. 306-307); L. Tullius Montanus Att. XII.52.1; 53; XIV.16.4; 17.6; XVI.15.5; 24.1 (RE VII.2 (1) 1318); Q. Axius Att. I.12.1; XII.2; 13.2; 15.4; C. Ateius Capito Fam. XIII.29.4; C. Rabirius Postumus p. Rab. Post. 47; C. Curtius Mithres Fam. XIII.69; Cn. Sallustius Att. XI.11.2; 13.4; Caerellia XII.51.3 (RE III 1284); Paconius Lepta X.11.2.

6. C. Vestorius Att. IV.6.4. (ANDREAU o.c. (1983) p. 9sq); Funisulanus Att. IX.15.1; Oppii Att. VII.13.5; 13a.1; 22.2; 7.3; VIII.7.3; M'Curius Fam. XVI.4.2; 9.3; Att. VIII.6.5; 5.2 (RE IV.1840).

7. Cf. MACQUERON J. (1957) Le cautionnement moyen de pression. *Ann. Fac. Droit d'Aix I*, pp. 101-132; Q. Cornificius Att. XII.14.1-2; 17; 19.2; Scribonius Libo Att. XII.18.3 (voor Egnatius' relatie met Cicero: cf. infra, voor Sulpicius cf. Fam. IV.5.1).

strategische functie. Vaak gaf de geldschieter ongaarne toe aan zijn 'plicht', zoals Cicero aan Q. Gallius: '*saepe sum pollicitus sed tantum voluit cito*' (Att. X.15.4). Dat de 'mutua officia' echter op zich een zekere dynamiek konden ontwikkelen, blijkt uit de brief aan Antonius Hybrida (Fam. V.5). De relatie tussen beide mannen was louter utilitair. Toch worden de verplichtingen van 'fides' en 'gratia' als persuasieve elementen naar voor gebracht: '*ego si abs te summa officia desiderem, mirum nemini videri debeat. Omnia enim a me in te profecta sunt, quae ad tuum commodum, quae ad honorem, quae ad dignitatem pertinerent. Pro iis rebus nullam mihi abs te relatam gratiam*' (Fam. V.5.2). Het strategische karakter van vele 'coniunctiones' verminderde hun duurzaamheid, maar vergrootte ook hun bereik en flexibiliteit. De stabiliteit van de 'coniunctiones' steunde op de voordelen van de 'mutua officia' op langere termijn en op het sociale en politieke isolement dat een 'ingratus' of 'infidus' bedreigde<sup>8</sup>.

Maar het financieringsstelsel laat zich niet herleiden tot een manipulatie van 'fides' en 'gratia'. De geldmassa in het Rijk was beperkt, de vraag naar geld nauwelijks. Al vroeg werd deze kans tot economisch profijt bespeeld. In Plautus' tijd konden er commerciële leningen worden aangegaan bij de 'tabernae veteres' en woekerleningen bij de 'tabernae argentariae'. In Cicero's tijd vinden we kapitaalkrachtiger 'faeneratores' bij de 'Janus Medius'<sup>9</sup>. Maar 'faeneratio' was een activiteit die door velen werd beoefend, en niet enkel door 'faeneratores'. Atticus leende occasioneel geld uit tegen interest. Ook Cicero had interestdragende vorderingen in de jaren 40. Q. Axius hield zich waarschijnlijk op grotere schaal bezig met 'faenora'. Q. Selicius, een 'necessarius' van Lentulus Spinther, leende geld tegen interest in 61, was betrokken bij het omkoopschandaal rond Ptolemaeus Auletes, en leende geld uit tegen één uncia in 54. Q. Considius had in 63 15 miljoen HS in 'nomina' staan. Q. Caecilius, de oom van Atticus, was een woekeraar. Verder zijn er nog Q. Titinius, L. Ligus en Papirius Paetus die door de burgeroorlog en Caesars maatregelen tegen de schulden crisis in moeilijkheden kwamen<sup>10</sup>.

8. Cf. MÉDARD J.-F. (1976) Le rapport de clientèle, *RFSP* xxxvi, 1, pp. 103-131; A. WALLACE-HADRILL (ed.) (1989) *Patronage in Ancient Society*, London & New York Routledge passim.; EISENSTADT S.N. & RONIGER L. (1984) *Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society*. Cambridge U.P. passim.

9. Plaut. Curc. IV. 480-481; 506-510; voor de Janus Medius cf. infra.

10. Atticus: Att. IV.15.7; cf. de affaire Sicyon Att. I.13.1; 15.2; 16.16; 19.9; 20.4; II.1.10.12; 13.2; 21.6; Pl. N.H. XXXV. 127. Cicero: Att. XII. 18.3 (cf. FRÜCHTL *o.c.*, p. 78). Att. XIII.23.3 ('retentio nominum': reeds betaalde interest wordt afgetrokken bij terugbetaling); Q. Axius: cf. supra en; NICOLET C. (1974) *L'ordre équestre à l'époque républicaine*. Paris, p. 801; Selicius: Att. I.12.1; Fam. I.5a.4; Att. IV.19.2; Considius: NICOLET, *o.c.*, p. 848; Val. Max. IV.8.2; Att. I.12.1; Caecilius: Att. I.12.1; Att. I.1.3-4; Sen. Ep.

Dat er een commercieel circuit operationeel was, wordt ook bevestigd door de vlottende interestvoeten; Mithridates' inval in Asia leidde tot een kredietcrisis te Rome. Pompeius' terugkeer met de fortuinen van het oosten deed op enkele maanden tijd de prijs van het geld afkalven (tot 6 %). Het Gallische goud dat Caesar versluisde naar Italië zette deze tendens voort (tot 4 %), maar de schulden gemaakt door de consuls kandidaten van 54 om hun omkoperij te financieren verdubbelden de rentevoet (8 %). Dit laatste feit illustreert echter meteen het beperkte draagvermogen van dit 'commerciële circuit'<sup>11</sup>.

Bij nader onderzoek blijkt dit circuit echter een zeer beperkte autonomie te hebben. Het bleef gesteund op een persoonlijk contact tussen financier en ontlener. Wanneer Cicero overweegt geld te lenen van 'faeneratores' in 61, vermeldt hij naast zijn 'familiaris' Axius, Q. Selicius, de 'necessarius' van zijn vriend Lentulus Spinther, en Q. Considius, wiens fortuin in 'nomina' gevrijwaard was geworden door het neerslaan van de Catilinarische samenzwering. Over Q. Caecilius schrijft Cicero: '*propinqui minore centesimis nummum movere non possunt*' (Att. I.12.1). Zou Cicero's opmerking echter enige zin gehad hebben indien het geen normale praktijk was geweest om 'propinqui' betere voorwaarden te bieden? Ook Libo tenslotte, die in 45 'usura' aan Cicero verschuldigd was, had op zijn minst een politieke en onrechtstreekse 'amicitia' met zijn crediteur<sup>12</sup>.

Het wantrouwen t.o.v. onbekende debiteurs blijkt vooral wanneer er 'attributiones' of 'delegationes' moeten plaatsvinden. In verband met de 'nomina' van Faberius, waarschuwt Cicero Atticus: '*noscenda ... est natura, non facultas modo*'. (Att. XII.5a) In 44 is hij ongerust over zijn kasbalans '*quod ... <ex> attributione mihi nomina ignota (sunt)*' (Att. XVI.3.5.) In 46 overweegt hij een 'nomen' dat hij van Caesar had gekregen ten gelde te maken door 'delegatio' maar: '*quis erit cui credam?*' (Att. XII.3.2.). 'Nomina' konden ook verkocht worden, maar dit betekent niet dat de handel in schuldvorderingen een normaal gegeven was. Cicero kon het 'nomen' van Caesar verkopen aan de helft van de nominale waarde. Ook zijn schuldvordering op Faberius overweegt hij op deze manier ten gelde te maken, waarschijnlijk met steun van Oppius en Balbus. Maar hoe moe-

118.2; Val. Max. VIII.8.5 (NICOLET *o.c.*, p. 1189). Titinius: Att. VII.18.4 (NICOLET *o.c.*, p. 1039-1040); Ligus: *ibid.*; Papirius Pactus: Fam. IX.16.7; 18.4; cf. ook BÜRGE *o.c.*, pp. 496-500.

11. BILLETTER G. (1898) *Geschichte des Zinsfußes*. Leipzig, pp. 163-177; maar ik geloof niet in een daling tussen 54 en 51; VERBOVEN K. (1990) *Amicitia, Patrocinium, Clientela en het Financieringsstelsel in de Correspondentie van M. Tullius Cicero*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling U. Gent, p. 125-130.; BARLOW C. (1978) *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic*. Michigan University Microfilms International, pp. 179-191.

12. Cf. supra n. 10; voor Scribonius Libo, supra n. 7 en Fam. VII.4.



ten we ons deze handel voorstellen, als de verkoper 50 % verlies kon lijden op een 'nomen' waarvan de debiteur zelfs niet kon failliet gaan? Schuldvorderingen hadden slechts beperkte waarde als papiergeld; eens ze losgesneden werden van het netwerk van persoonlijke relaties waarbinnen ze tot stand waren gekomen, verloren ze hun betrouwbaarheid<sup>13</sup>.

De solidariteitsrelaties van de ontlener spelen echter ook indirect in het commercieel circuit een grote rol. Persoonlijke borgstelling en het overnemen van schulden werden beschouwd als '*officia amicitiae*': '*liberales autem, qui suis facultatibus ... aes alienum suscipiunt amicorum*'. (De Off. II.56); '*alium re, alium fide, alium gratia, alium consilio, alium praeceptis salubris adiuva*' (Sen. De Ben. I.2.4). Een houding die we terugvinden voor Cicero's relatie met Curtius Mithres: '*huius cum opera et fide, tum domo et re uti, tamquam mea*' (Fam. XIII.69); en natuurlijk ook herhaaldelijk in het optreden van Atticus voor Cicero en zijn familie. De kredietwaardigheid van een geldzoeker stond daardoor niet alleen in functie van het eigen fortuin, maar ook van dat van zijn persoonlijke fidesrelaties<sup>14</sup>.

De revolutionaire omstandigheden van de Late Republiek lieten echter niet toe dat het commercieel financieringsstelsel zich op deze basis verder zou ontwikkelen. In 44 wordt de 'procurator' van L. Montanus gedwongen geld te lenen tegen interest. Hoewel Cicero hem beloofd had Montanus' schuld te betalen, en het krediet van deze laatste dus gedekt was, moest hij een '*iniquissimo faenore*' (Att. XVI.15.5) accepteren. De politiek gespannen toestand zorgde voor een '*mirifica δυσχρηστία*'. (Att. XVI.7.6)

Hoewel er dus een commercieel circuit aanwezig was binnen het financieringsstelsel, waarin aanzienlijke bedragen betrokken waren, steunde dit circuit niet op een open model. Rechtstreeks of onrechtstreeks persoonlijk contact tussen geldschietster en schuldenaar bleef de voorkeur genieten, terwijl de eigenlijk commercieel aangeboden kredieten vooral door die geldvragers konden verkregen worden die op een sterk solidariteitsnet konden terugvallen.

Een ander probleem dat zich stelt is dat van de *financiële dienstverlening*: uitbetalingen en ontvangsten voor derden, depot, krediet en (eventueel) portefeuillebeheer. In een financieel systeem dat steunt op commerciële principes, wordt de meerderheid van deze

13. 'nomen faberianum': Att. XII.29.2; 31.2; cf. BENOËHR E. (1986) Das 'Faberianum Negotium' — Schuldbereinigung zur Zeit Ciceros, ZRG, ciii, pp. 275-320; financieel instrumentarium cf. GOLDSMITH R. (1987) *Premodern financial systems*. Cambridge, pp. 34-59; contra cf. BARLOW o.c., p. 159sq.

14. Att. XI.1.1; 2.1; 7.6; ook p. Rab. Post. 4 (voor de tekst zie infra).

diensten te koop aangeboden. Beroepsbankiers in de Romeinse wereld hielden zich echter vooral bezig met het financieren van kooptransacties op relatief kleine schaal, in de kleine wereld van het grootkapitaal speelden zij niet mee. De financiële infrastructuur bleef geënt op het 'Huis' van de financier, en de schuldenaar. De 'domus' bleef de financiële basiscel bij uitstek<sup>15</sup>. Het behoorde tot de taken van de 'pater familias' om de 'res familiae' goed te beheren; verkisting of insolventie was een aantasting van zijn waardigheid. '*Turpius est enim in privatim cadere quam publica*' (Att. XVI.15.6) Atticus wordt door Cornelius Nepos geprezen omdat '*neque ... ille minus bonus pater familias habitus est quam civis*' (Att. 13.1)

Het sterk persoonsgebonden karakter van het Romeinse recht maakte een actieve betrokkenheid van de 'pater familias' moeilijk te vermijden; 'societates' hadden geen rechtspersoonlijkheid, 'obligationes verbis' konden slechts in lijflijke aanwezigheid worden aangegaan, het vertegenwoordigingsprincipe bestond niet, enz. Het type van de moderne rentenier, met een vermogen van waardepapieren, aandelen, obligaties, e.d. kwam in de oudheid niet voor. Wel bestonden er 'societates' waarin enkele 'socii' kapitaal bijdroegen, en anderen 'opera', maar de betrokkenheid van deze financiers bleef groot, vermits zij geheel aansprakelijk bleven; Cato, die op deze wijze in een handelssocietas betrokken was, liet zich vertegenwoordigen door een vrijgelatene. Ook de 'faeneratores' kunnen niet als passieve houders van schuldvorderingen worden beschouwd; zij staan zelf in voor de organisatie van hun 'faenora'.

De betrokkenheid van de 'pater familias' bij het vermogensbeheer werd mogelijk gemaakt door de integratie van slaven en vrijgelatenen in de 'Domus'. Philotimos, vrijgelatene van Terentia, was lange tijd de hoofdverantwoordelijke voor het beheer van Cicero's patrimonium. In 51 assisteert hij Atticus bij de onderhandelingen omtrent de terugbetaling van 800.000 HS aan Caesar. Cicero verliest vertrouwen in hem, wanneer blijkt dat hij fraudeerde. Maar het is opnieuw Philotimos die het geld bijeenbrengt om Cicero in 49 toe te laten Italië te verlaten. En hij is het ook is die het volledige beheer heeft over Cicero's vermogen van 49 tot 47. Philotimos is echter geen 'financieel specialist'; hij is een plaatsvervanger van Cicero, die in samenspraak met diens vrouw, Terentia, het 'patrimonium' beheert. In de jaren 40 neemt Atticus zijn taak als 'procurator' over; hij wordt geassisteerd door Eros, 'ratiocinator' van Cicero. In tegenstelling met Philotimos, zien we Eros alleen optreden in financiële aangelegenheden. Ook Tiro zien we bij gelegenheid als 'procurator' of gemandateerde op-

15. Cf. BÜRGE o.c.; Maar zie ANDREAU o.c. (1990).



treden in financiële zaken, maar zijn hoofdfunctie was zeker niet economisch<sup>16</sup>.

Maar met slaven en vrijgelatenen alleen kan de 'pater familias' zijn vermogen niet laten renderen. Hij heeft behoefte aan een groter geheel. Deze functies worden in de Correspondentie steeds door 'cognati' of 'familiares' en 'necessarii' vervuld. Cicero is 'procurator' voor Quintus, wanneer deze in Asia (61-58) verblijft, in Sardinia (57-55) en Gallia (54-52). P. Sallustius is 'procurator' voor zijn broer Cnaeus. Tullius Montanus' belangen worden o.a. waargenomen door zijn schoonbroer, en worden verdedigd door zijn 'patroon' Cicero. Q. Axius bemiddelt een lening voor zijn zoon. Atticus treedt op als 'procurator', ontvangt gelden en doet uitbetalingen, heeft geld van Cicero in depot, dekt diens krediet enz.; Egnatius Rufus, 'familiarissimus', biedt Cicero diverse financiële diensten. Meestal gaat het om occasionele tussenkomsten; het aanwenden van 'gratia' of het aannemen van een specifiek 'mandatum'. Afgezien van de 'procurationes' tussen 'cognati', vinden we echter twee vbn. terug waarbij diverse financiële diensten min of meer continu geleverd werden over een langere periode, nl. voor de contacten tussen Atticus, Egnatius Rufus en de Cicerones<sup>17</sup>.

*Atticus* was zonder twijfel Cicero's belangrijkste financiële adviseur en beheerder. Hij zorgde voor 'permutationes', stond in voor onderhandelingen, uitbetalingen, ontvangsten, en had dus gelden van Cicero in depot. Keer op keer is hij voorgesteld geworden als bankier, niet in het minst omdat hij zich ook met 'faenora' inliet. (cf. supra n. 10) Atticus leefde van zijn domeinen in Epirus en van diverse 'negotia', zijn financiële activiteiten waren materieel van ondergeschikt belang, maar voor Cicero's financiële toestand waren zij des te belangrijker; vrijwel alle grote financiële transacties van Cicero tussen 48 en 44 werden door Atticus geregeld<sup>18</sup>. Cornelius Nepos leert ons dat hij hetzelfde deed voor Quintus, M. Cato, Q. Hortensius, A. Torquatus, en '*multorum praeterea equitum Romanorum negotia*'. (Att. 15.3)

16. *Philotimos*; Att. II.4.7; 6.2; 7.5; Q. fr. III.1.1; 6; 7 (9).7; Att. V.4.3; Att. V.8.23; Fam. VIII.3.2; Att. VI.1.19; 4.3; 5.1-2; 7.1; Att. VI.9.2; XIV.5; Fam. XIV.18; Att. VIII.22.2; Att. VIII.7.3; Att. X.5.3; Att. XI.1.1-2. *Terentia*: Fam. XIV.1.5; 2.3; 4.3; Att. VI.9.2; Fam. XIV.5; *Eros*: o.m. Att. 15.1; XII.18.3; 21.4; XIII.2a.1; 30.1; 12.4; XIV.18.2; XV.15.3; XV.17.2; 20.4; XVI.15.5; *Tiro*: Fam. XVI.19; Att. XV.15.3; 17.2; 20.4; XVI.15.5.

17. *Quintus* Att. II.4.1; 6.2; 7.4-5; Q.fr. I.3.7; Att. II.16; Q. fr. II.15b.3; III.1.1-6, 14, 23; 2.3; 3.1; 4.5; 5.6; 9.7-8; Fam. I.9.24; *Sallustius* Att. XI.13.4; *Tullius Montanus* XII.52.1; *Axius* cf. supra; *Atticus* en *Egnatius* cf. infra.

18. Passim in heel de Correspondentie; voor een overzicht cf. FRÜCHTL *o.c.* p. 69sq; zie ook BENOEHR *o.c.* passim.; vgl. Att. XII.3.1: '*si ipse negotium meum gererem, nihil gererem nisi consilio tuo*'.

Toch was Atticus geen bankier. Niet omdat zijn rijkdom vooral agrarisch was; in de 16de en 17de eeuw deed land vaak dienst als vaste basis voor commerciële banken. Evenmin omdat hij niet opereerde onder de 'condition d'activité' van een beroepsbankier; Atticus was niet minder actief betrokken bij zijn financiële activiteiten als de Medici of de Fuggers bij hun 'banken'<sup>19</sup>. Wel om de eenvoudige reden dat hij zijn diensten niet commercieel aanbood. Nepos stelt ons Atticus niet voor als bankier maar als 'procurator'. Zijn diensten staan open voor zijn 'familiares' en 'adfines', niet voor het publiek. Zij vloeien voort uit zijn plichtsbewustzijn en eerlijkheid: '*Numquam suscepti negotii eum pertaesum est: suam enim existimationem in ea re agi putabat, qua nihil habebat carius. Quo fiebat ut ... procuraret*'. (Att. 15.1-3) Wanneer Cicero in 48 een beroep doet op Atticus lezen we: '*Maxime tuae amicitiae benevolentiaeque permitto*'. (Att. XI.3.1)

Waaruit bestond Atticus' organisatie? Zijn voornaamste 'procurator' was lange tijd L. Cincius, ons voorgesteld als 'amicus' van Atticus (Att. I.20.7). In Athene vinden we Xeno terug, notabele van de stad, die de 'permutatio' regelde voor het studieverblijf van Cicero's zoon in Athene. M'Curius, een 'negotiator' te Patras, noemt Atticus zijn 'patronus'. M. Seius, waarschijnlijk een ridder, en een zekere Xeno van Apollonia vertegenwoordigen hem in Asia. Philogenes, een vrijgelatene, is eveneens 'procurator' in Asia, waar hij een 'permutatio' regelt voor Cicero<sup>20</sup>. Naast Philogenes vinden we nog verscheidene andere 'liberti' actief in Atticus' 'negotia'; Trypho Caecilius, in Macedonia (Att. III.8.3), Eutychedes en Araus op het eiland Sybota (Att. V.9.1). Het lijkt geen twijfel dat zij diverse opdrachten kregen; zo zien we Atticus' 'vilicus' in Epirus Cicero geld en kleding geven in 48. (Att. VII.3.2) De figuur die ons het meest opvalt, was echter geen vrijgelatene van Atticus, maar van Cicero: Hilarus, die in Att. I.12.2. wordt beschreven als '*ratiocinatorem et clientem tuum*'. Hij is de enige 'cliens' die vaste taken uitvoert binnen de 'domus' van zijn patroon.

Atticus' financiële organisatie is weinig gespecialiseerd. Rechtstreeks economisch afhankelijke vrijgeboren 'procuratores' vinden we niet te-

19. Cf. BRAUDEL F. (1989 = 1979) *Beschaving, economie en kapitalisme (15de - 18de eeuw)*. II *Het spel van de handel*, Amsterdam, pp. 230-231; ANDREAU o.c. (1987) p. 634; BÜRGE o.c. p. 487. BARLOW o.c. p. 166, 204.

20. Cincius: Att. I.1.1; 16.17; 20.1; 7; 8.2; VI.2.1; Q.fr. II.2.1; III.1.6 (RE III.2555-2558); Xeno: V.10.5; 11.6; XIII.37.1; XIV.16.4; XVI.1.5; Curius; Fam. XVI.4.2; 9.3; Att. VIII.6.5; 5.2; Fam. XIII.17; 50; VII.29; VII.30; VII.31 (voor Cicero, maar dezelfde diensten stonden zeker ter beschikking van Atticus). Seius: Att. V.13.2; cf. ook Fam. IX.7.1; XII.11.1 (NICOLET o.c. (1974) pp. 1017-1018. Xeno van Apollonia Att. V.13.2; Philogenes: Att. V.13.2; 20.10; cf. ook Att. VII.5.3; VII.7.2.

rug. Maar wellicht hingen de twee Xenones, M' Curius, L. Cincius, en misschien zelfs M. Seius sociaal, politiek en onrechtstreeks ook economisch van hun 'amicitia' met Atticus af. Dat Atticus' organisatie niet kan vergeleken worden met een professionele, commercieel ingestelde onderneming, blijkt tevens uit de omschrijving gebruikt door Cicero om Atticus te vragen het transport te regelen van een bibliotheek naar Rome '*per amicos, clientis, hospites, libertos, denique ac servos tuos*' (Att. I.20.5)<sup>21</sup>. De organisatie steunde duidelijk op 'patrocinium' en 'amicitia', die een vaste kern van overwegend ongespecialiseerde 'liberti' aanvulden.

*Egnatius Rufus* lijkt meer dan Atticus betrokken geweest te zijn bij de handel; hij had 'negotia' in Cicilia, Phrygia, Bithynia en Asia, die door Cicero aan de plaatselijke gouverneurs werden aanbevolen. Ook op Delos vinden we zijn naam terug. Egnatius was Quintus geld schuldig in 49, in 48 had hij geld van Cicero in depot, hij stond borg voor een lening aan Scribonius Libo in 46, leende Quintus geld in 45 om de terugbetaling van de bruidschat van zijn ex-vrouw mogelijk te maken, trad op als tussenpersoon bij de koop van 'horti' en onderhield voor rekening van de Cicerones zakelijke contacten met een zekere Castricius. Zijn 'negotia' worden in de 'commendationes' steeds aanbevolen '*ac si mea res essent*', een omschrijving die slechts 7 'commendati' op 102 te beurt valt<sup>22</sup>.

Is hij een 'handelaar-bankier'? Nee: zijn financiële diensten zijn net zomin als die van Atticus te koop. In de 'commendationes' zegt Cicero van hem: '*familiarissime utor*' (Fam. XIII.43.1; 45), '*officiis plurimis maximisque coniunctus*' (Fam. XIII.43.1), en: '*a me non solum diligi, sed etiam amari*'. (Fam. XIII.47) Het geld dat hij Quintus in 45 voorschiet is geen 'versura' maar een 'mutuum', waarvoor Quintus '*mirificas gratias egit*' (Att. XIV.13.5).

Noch Atticus, noch Egnatius werden betaald, maar het lijkt geen twijfel dat zij economisch voordeel haalden uit hun relatie met Cicero. De solidariteitsbanden tussen 'cognati', 'necessarii', 'patroni' en 'clientes' zijn economisch belangrijk. Zonder twijfel lag het economische voordeel ook vaak aan de basis van de relatie, maar deze wordt daardoor nog geen economische relatie; zij blijft persoonsgebonden en 'diffuus', betrekking hebbend op zeer diverse 'officia', en zij blijft gesteund op wederzijds vertrouwen, niet op juridische constructies<sup>23</sup>.

21. Cf. ook D'ARMS (1981) *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*. Harvard, p. 41. met referentie naar De Paradoxis Stoicis '*qui cum servis, cum libertis, cum clientibus, societates*' (46)

22. ANDREAU o.c. (1987) pp. 700-701; BÜRGE o.c., p. 490; RAUH o.c. pp. 17-18; DENIAUX E. (1987) *Commendatio, recommandations, patronages et clientèles à l'époque de Cicéron. t. II Prosopographie*. Doctorat d'État 87 / PA 01 / 0653 Publ. sur Microfiche Lille III, pp. 230-233 voor de uitdrukking '*ac si res mea essent*' cf. DENIAUX o.c. t. I, p. 239; RAUH o.c., p. 6.

23. Cf. RAUH o.c. (1986) passim.

Een belangrijke katalyserende rol in het financieringsstelsel werd gespeeld door wat Andreau 'intermédiaires de crédit' noemde; mensen met ervaring en talent, die voor rekening van financiers contacten legden en 'nomina' beheerden, of die voor de kandidaat ontleners bemiddelden<sup>24</sup>. Zo stonden Pompeius' vorderingen op vijf steden in Caria op naam van Cluvius van Puteoli, die door Cicero aan de gouverneur van Asia aanbevolen werd. Rabirius Postumus, bekend als financier van steden, bracht in 57 een grote som bij elkaar die werd uitgeleend aan Ptolemaeus Auletes. Hij wordt door Cicero uitdrukkelijk als een financieel tussenpersoon omschreven. Atticus verzamelde fondsen voor het noodlijdende Athene, en voor Cicero. Het geld dat Brutus geleend had aan Salamis stond op naam van M. Scaptius en P. Matinius. Een andere M. Scaptius en een L. Gavius waren verantwoordelijk voor zijn schuldvorderingen op koning Ariobarzanes III van Cappadocia<sup>25</sup>.

Aangezien het Romeinse recht het vertegenwoordigingsprincipe niet erkende, waren de afspraken van de mandaathouder slechts bindend voor hemzelf. De relatie tussen mandaathouder en mandaatgever kon daardoor gemakkelijk verborgen gehouden worden; Brutus' lening aan Salamis stond op naam van zijn 'procuratores' Scaptius en Matinius; de 'nomina' van Pompeius op die van Cluvius maar: '*res agitur Cn. Pompei*'. (Fam. XIII.56.3)

De rol van deze tussenpersonen was zeer belangrijk; zij corrigeerden de nadelen van een financieel stelsel dat op persoonlijke relaties gebaseerd was. Ervaren 'makelaars' kunnen gemakkelijker contacten leggen, en hun ervaring en de connecties waarover zij beschikken, laten grotere risico's toe. Opereerden zij op commerciële basis?

Rabirius' relatie met zijn financiers wordt door Cicero ondubbelzinnig omschreven als een 'amicitia': '*nec suam solum pecuniam credidit, sed etiam amicorum*' (p. Rab. Post. 5); '*amicorum pecuniam regi crediderit*' (p. Rab. Post. 25). Hij volgde hierin het voorbeeld van zijn vader; '*nec interea locupletare amicos umquam suos destitit*' (p. Rab. Post. 4). Scaptius en Matinius zijn 'familiares' van Brutus. (Att. VI.1.5). De bemiddelingen van Atticus voor de financiële noden van Athene, zijn een daad van evergetisme en municipaal patronage.

Het juridisch kader waarbinnen deze tussenpersonen opereren, wordt ons voorgesteld voor Rabirius: '*mittere in negotium*' ('manda-

24. Cf. ANDREAU *o.c.* (1978); ID. *o.c.* (1983); ID. *o.c.* (1985); BÜRGE *o.c.* 506; Plautus Most. 532sq.; Plin. Epist. X.10.54; Dig. XXVI.7.7.4sq. (Ulpianus).

25. Cluvius: Fam. XIII.56; Rabirius; Rab. Post. 4,5, 25; Procuratores van Brutus: V.21.10; VI.1.4sq.; 2.7-9; 3.5sq.; 4.9.; Atticus; Corn.Nep. 2.4; zie ook Att. XV.20.4; XVI.2.2.

tum'), *dare partis* ('societas'), *augere re, fide sustentare* (borsteling'). (p. Rab. Post. 4)<sup>26</sup>

Uit juridische bronnen en uit de 'tabulae' van Transsylvania kennen we het bestaan van '*societates faeneratorum*'<sup>27</sup>. Maar in de Correspondentie vinden we zulke 'societates' nergens terug. De formule lijkt nochtans bij uitstek geschikt om grote financiële transacties te organiseren; één 'socius' kon kapitaal inbrengen, een andere arbeid.

Vrijwel steeds berust de juridische positie van de bemiddelaar of makelaar op een 'mandatum'. Brutus' vorderingen op Salamis en op koning Ariobarzanes worden waargenomen door 'procuratores'. Wanneer Caelius Rufus een beroep doet op Cicero om een 'sygrapha' te innen vraagt hij deze te handelen '*tamquam procurator*'. (Fam. VIII.11.4) En zoals we eerder zagen was het ook in deze functie dat Atticus Cicero's belangen waarnam.

'Mandatum' en 'societas' zijn samenwerkingsverbanden die normaal geassocieerd worden met 'amicitia' of met afhankelijkheidsrelaties. Paulus omschrijft het 'mandatum' als in wezen gratis omdat '*originem ex officio atque amicitia trahit*' (Dig. XVII.1.1.4). In 'Pro Roscio Amerino' zegt Cicero over de 'societas': '*In rebus minoribus fallere turpissimum est socium ... Tecti esse alienos possumus, intimi multa aperiore videant necesse est; socium cavere qui possumus? Quem etiam metuimus, ius officii laedimus*'. (116 (x1)). Afhankelijke 'procuratores', vrijgelatenen of 'clientes', werden zeker vergoed voor hun diensten, maar er ontstond nooit een arbeidsmarkt voor deze functie<sup>28</sup>.

De juridische infrastructuur rustte op een socio-morele basis. De deficiënties van het rechtstelsel werden reeds aangehaald; het ontbreken van een corporatief vennootschapsrecht, van de beperkte aansprakelijkheid, van het vertegenwoordigingsprincipe. De Romeinse rechtsgeleerden waren zeer inventief in het omzeilen van deze beperkingen, maar dit wijst er ook op dat zij zich bewust waren van de juridische tekortkomingen. Waarom werd dan het 'pactum conventum' nooit als bindend erkend? Waarom werd de 'societas' geen 'corpus' toegekend, als talloze 'collegia' en de 'societates publicanorum' dit wél hadden? Waarom werd voor de mandaathouder niet het vertegenwoordigingsprincipe toegepast, daar dit wel gold voor de officiële functionarissen? Misschien stellen we ons de verkeerde vraag: Waarom werd zoveel moeite gedaan om het informele karakter van het contractrecht te waarborgen, tenzij dit alomvattend bleef?

26. Cf. De Off. II.56; Sen. 1.2.4 (voor de tekst cf. supra).

27. Dig. II.14.9 pr.; 14.25 pr.; 14.27 pr.; IV.8.34; XVII.2.52.5; Rhet. Her. II.2.13.19; FIRA<sup>2</sup>, III, nr. 157, p. 481-482.

28. contra zie MICHEL J. (1962) *La gratuité en droit romain*. Bruxelles, pp. 193-195. i.v.m. de proxeneta (cf. infra).

De beperkte autonomie van het juridisch systeem t.o.v. het gehele maatschappelijke en culturele systeem zet zich verder door op het vlak van de conflictbeheersing. Het hele procesrecht kan moeilijk begrepen worden zonder begrippen als 'gratia' en 'fides', en de conflicten die tot het stadium van de feitelijke juridische vervolging leiden, zijn slechts het topje van de ijsberg; de meeste dagelijkse conflicten werden opgelost binnen of door de maatschappelijke solidariteitsnetwerken. We kunnen hier niet verder op doorgaan, maar verwijzen naar de werken van M. Kelly en P. Garnsey.

Toch zijn er sporen van een zekere commercialisering terug te vinden in het optreden van 'makelaars'.

Eén mogelijkheid van winstgevende bemiddeling was dat de 'makelaar' opereerde 'periculo suo' en zelf het geld als lening kreeg. Rabirius Postumus lijkt zo het geld voor Ptolemaeus van zijn 'amici' geleend te hebben. (p. Rab. Post. 25) In de Digesten vinden we het verhaal van iemand die een grote som geld in handen gaf van een 'procurator' om het tegen 'usura' uit te lenen; '*ita ut certas usuras domino penderet dumtaxat, si pluris faenerare potuisset ipse lucraretur*'. (Dig. XVII.1.6.6) Hoewel deze methode niet tot het 'mandatum' gerekend werd, blijkt niettemin uit het voorbeeld dat ze in het kader van een 'negotiorum gestio' kon voorkomen. De activiteit werd niet erg gewaardeerd; Augustus schrapte personen uit de riddersstand '*quod pecunias levioribus usuris mutuati, graviore foenore collocassent*'. (Suet. Aug. 39) Het is duidelijk dat deze tussenpersonen grote risico's namen; Rabirius dreigde bankroet te gaan door zijn avontuur (p. Rab. Post. 41, 45-46) Opnieuw stelt zich echter de vraag; van wie konden deze 'faeneratores' geld lenen, en aan wie waren zij bereid het weer uit te lenen?

In de pseudo-Ciceronische brief aan Octavianus (§ 9) wordt diens vader verweten een 'adstipulator' geweest te zijn, die net als de 'argentarius' '*precarios quaestus*' maakte. Het is de enige vermelding van een 'adstipulator' als betaald financieel makelaar. De 'adstipulator' werd mede-schuldeiser op een vordering; als gemandateerde had hij een grotere vrijheid van handelen dan wanneer hij enkel onder het 'mandatum' zou opereren. De 'precarius quaestus' volgde zeker niet uit de 'adstipulatio' op zich, waarschijnlijk gaat het om de '*honor*', het 'ereloon', van de gemandateerde. Deze hypothese is aannemelijk aangezien de Brief een vervalsing is uit de Keizertijd, wanneer de '*honor*' juridisch erkend was. De auteur van de Brief stelt dat Octavius zijn functie van 'adstipulator' uitvoerde '*ut non posset confiteri*'. Als de 'adstipulator' zijn activiteiten kon verbergen, kunnen we dan aannemen dat zijn diensten vrij beschikbaar waren? <sup>29</sup>



Over de *Ianus Medius* is ons weinig meer bekend dan dat het een plaats was waar contactpersonen zich ophielden om 'faenora' af te sluiten. In een commentaar op Horatius lezen we: '*solebant convenire creditores et feneratoros, alii ad reddendum alii ad locandum fenus*'. (Ps.-Acronius Ad Hor. Serm. 11.3.18) De 'feneratoros' zijn hier dus financiële 'makelaars' voor de 'creditores'. Voor zover er een kredietmarkt bestond, heeft ze zich waarschijnlijk hier bevonden<sup>30</sup>.

Een interessante voorstelling van de wijze waarop een geldvrager normaliter te werk moest gaan vinden we bij Seneca. Wanneer hij zijn vriend Lucilius een manier wil leren om op korte tijd rijk te worden, schrijft hij: '*Ut negotiari possis, aes alienum facias oportet, sed nolo per intercessorem mutueris, nolo proxenetae nomen tuum iacent*'. (Ep. Luc. 119 (XX.2)1)

De 'proxeneta' wordt ook door Ulpianus besproken (Dig. L.14); Als financieel tussenpersoon is hij noch 'mandator', noch mandaathouder, hij geeft slechts '*consilium*', waarvoor hij een (juridisch afdwingbaar) 'proxeneticum' ontvangt van de geldvrager, en (eventueel) een vrijblijvend 'philanthropum' van de geldgever. Meer algemeen is hij een contactpersoon voor uiteenlopende economische of sociale behoeften, wiens precieze rol slecht gekend is. Seneca's opmerking lijkt erop te wijzen dat hij voornamelijk diverse handelskredieten verzorgde. Zijn rol als financieel contactpersoon lijkt eerder gering geweest te zijn: Martialis haalt 'proxenetae' aan als handelaars in gebroken glas. (Ep. X.3.4.). Ulpianus noemt hun inkomsten 'sordidum' en hun activiteiten 'operula' (Dig. L.14.3). Het is echter opvallend dat het ten tijde van Ulpianus nog een punt van discussie was, of de 'proxeneta' als 'mandator' van een lening moest beschouwd worden, waarvoor hij dan automatisch borg stond. Het is een aanwijzing voor de nauwe band die bleef bestaan tussen de makelaarsfunctie en de persoonlijke solidariteits- en afhankelijkheidsrelaties, die tevens aan de basis lagen van de Romeinse borgstelling<sup>31</sup>.

De iuxtapositie van de 'proxeneta' en de 'intercessor' bevestigt deze hypothese. De 'intercessor' was een tussenpersoon die tevens

29. Cf. ANDREAU o.c. (1983) p. 14; ANDREAU o.c. (1987) p. 432sq.; BÜRGE o.c. p. 485-486; CUQ E. (1917), *Manuel des Institutions juridiques*. Paris, pp. 375-376, 493, 635; voor de 'honor' cf. MICHEL o.c. 186 sq. Dig. XVII.1.6.pr.

30. Cf. ANDREAU o.c. (1987) pp. 707-709; Cic. Phil. VI.5.15; VII.8.16; De Off. II.87 (xxiv); Hor. Sat. II.3.18; Porph. Ad Hor. Sat. II.3.18; CIL VI.5845; CIL VI.10027.

31. Cf. SIBER Heinrich (1939-1940) *Operae liberales. Iherings Jahrbücher für Dogmatik des römischen und deutschen Privatrechts*. xxxviii, p. 177-179; MICHEL o.c., p. 194. ziet in de '*officina proxenetae*' een soort arbeidsbureau voor 'procuratores', maar Dig. L.14.3 waarin er sprake is 'amicitiae proxenetae' is een erg betwiste tekst, en Michels interpretatie van het 'laudet nomen' (Dig. L.14.2) als het 'aanprijzen van een „naam"', is vrijwel zeker verkeerd.; WATSON A. ((transl.) (1985) *The Digest of Justinian*. Philadelphia.) ziet in de p. van Dig. L.14.3 een slavenhandelaar.

borg stond voor de debiteur. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat er 'officinae intercessorum' bestonden, zoals er 'officinae proxenetarum' waren. Ook in de Digesten wordt de 'intercessor' als typische 'makelaar' van schulden beschouwd: '*Servus pecuniis tantum faenerandis praepositus per intercessorem aes alienum suscipiens ut institorem dominum in solidum iure praetorio non adstringit*'. (Dig. XIV.3.19.3)<sup>32</sup>.

Hetzelfde principe ligt aan de basis van het '*mandatum pecuniae credendae*', waarvan de geldigheid in de Late Republiek nog betwist werd, maar dat in de Keizertijd algemeen voorkwam. In de Correspondentie vinden we minstens één voorbeeld terug van zulk een 'mandatum', nl. wanneer Cicero aan M' Curius schrijft Tiro zoveel te geven als deze denkt nodig te hebben. Wellicht kan ook Axius' tussenkomst om Cicero te overtuigen zijn zoon een lening toe te staan, beschouwd worden als een '*mandatum pecuniae credendae*'<sup>33</sup>.

Het makelaarsmodel dat door Andreau voor de Romeinse financiële wereld werd voorgesteld, kan dus niet los worden gezien van het Romeinse systeem van persoonlijke borgstelling, dat zelf nauw verbonden bleef met de persoonlijke solidariteitsverplichtingen van 'fides' en 'gratia'.

\* \* \*

Cicero's correspondentie toont de leefwereld van de Romeinse elite op het hoogtepunt van haar macht. Haar kenmerken zijn niet die van de wereld van de gewone burger, de handelaar, winkelier of schoenlapper, laat staan van die van de pachter. We kunnen het beeld van de Correspondentie niet veralgemenen.

Maar het economische gewicht van de Rijkselite was veel groter dan haar numerieke betekenis. Zij controleerde rechtstreeks of onrechtstreeks het grootste deel van het economische surplus. Het financieringsstelsel dat zich rond haar kristalliseerde, was wellicht niet vergelijkbaar met het financieringsstelsel van de detailhandel, of van het zichtbare marktgebeuren, maar door haar ader vloeide zeer veel van het 'nationale' surpluskapitaal, en de input- en outputkleppen, die debiteurs, crediteurs en allen die van deze kapitaalstroom leven, zijn, waren veel geringer in aantal; hun invloed op het systeem was des te groter.

32. Vlg. Att. I.16.5; Att. VI.1.5; Fam. VII.27.1; SHACKLETON-BAILEY D.R. (1977) *Cicero: Epistulae ad Familiares. Vol. 1*. Cambridge, p. 487.

33. Cf. Gaius III.155-156; voor Curius en Axius cf. supra n. 5, 6.

Er had zich tegen de Late Republiek rond de elite een financieringssysteem gekristalliseerd dat steunde op persoonlijke solidariteitsnetwerken, en dat zowel een kapitaalstroom binnen de grondaristocratie als tussen deze elite en de 'negotiatores' verzekerde. Kredieten werden aanzienlijk soepeler toegekend en georganiseerd binnen fides-netwerken of in samenhang met deze persoonlijke netwerken.

Een belangrijk commercieel circuit was geënt op persoonlijke solidariteitsrelaties; ook interestdragende leningen werden bij voorkeur aan bekenden toegestaan of op zijn minst via een gemeenschappelijke persoonlijke relatie met een derde persoon geregeld; de kredietwaardigheid van geldvragers stond in functie van hun fides-relaties; fides-relaties werden gebruikt bij de organisatie en afhandeling van transacties; zij lagen aan de basis van samenwerkingsverbanden als 'procuratio', 'mandata', en 'societates'.

Tussenpersonen of makelaars vervulden de rol van 'katalysator' in het financieringssysteem; zij vergrootten het bereik van het systeem en versoepelden zijn functioneren, dankzij de inzet van hun ervaring, talent, en 'organisatie'. Maar ook zij bieden hun diensten niet op een financiële 'markt' aan; zij opereren in het kader van 'fides' en 'gratia'. Opvallend en belangrijk in dit verband is de relatie tussen borgstelling en makelaarsfunctie, die aangeeft dat deze makelaars geen beroepsmensen waren.

Niet alles laat zich herleiden tot een simpele 'who knows who and how'; de professionalisering is gering, maar velen nemen een commerciële houding aan t.o.v. hun kapitaal. Op lokaal vlak en op lager niveau is de kredietmarkt wellicht tamelijk 'open'. Op een hoger niveau zorgen makelaars, geïntegreerd in solidariteitsverhoudingen, voor een aanzienlijke soepelheid. Maar er is nauwelijks sprake van een rationalisering d.m.v. min of meer permanente bankinstellingen. Alternatieven voor solidariteitsrelaties in de Late Republiek, hetzij als invloedssferen, hetzij als organisatiepatronen, waren gering; noch het rechtstelsel, noch het financieel instrumentarium (boekhouding, waardepapieren) noch de historische omstandigheden lieten de ontwikkeling van een autonome financiële structuur toe.

Op een structureel niveau ligt het belang van de solidariteitsnetwerken besloten in hun essentiële bijdrage tot de vertrouwensstructuur die zij in de Romeinse samenleving droegen; zonder 'officia' geen 'fides', zonder 'fides' geen financieringssysteem.